

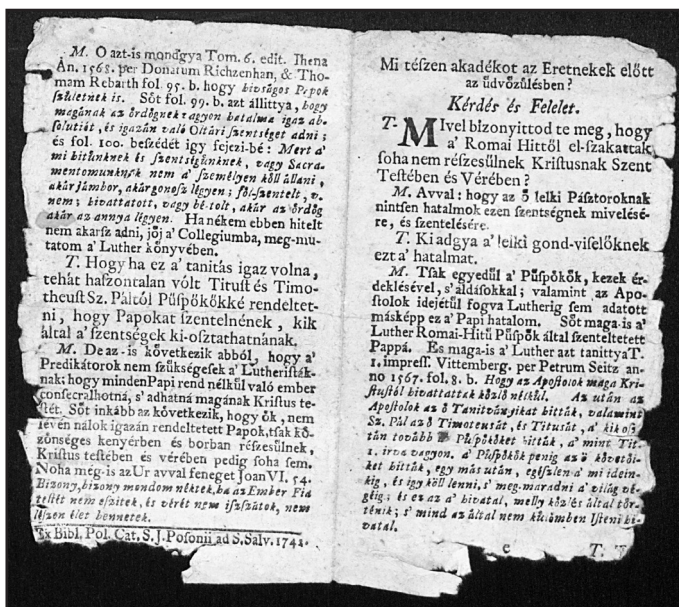

Újabb ismeretlen XVIII. századi magyarországi nyomtatványok

KNAPP Éva

Ismeretlen nagyszombati és pozsonyi nyomtatványok a 17–18. századból címen 2017-ben¹ dolgoztam át három, korábban a *Magyar Könyvszemlében* megjelent közleményt. A változatos tartalmú, jobbra XVIII. századi munkák eltérő kiadványtípusokhoz tartoznak. Túlnyomó többségük olyan kisnyomtatvány, melyek fennmaradását minden valószínűség szerint egykorú használatuk segítette elő: kis formátumú, néhány levélből álló kiadványként nehézség nélkül könyvbe helyezhetők voltak. Később a jelenleg már ismeretlen őrzőkönyvekből kiemelhették őket, elsősorban valószínűleg a gyűjteményüket folyamatosan gyarapítani vágyó magángyűjtők. Egy részük antikvár kereskedelmi forgalomba került. Mivel a könyvgyűjtők szeretik tudni mit ér szorgalmuk, igyekeznek a lehető legpontosabban regisztrálni javaikat – emiatt részben felkérések, részben tudományos érdeklődésem nyomán kiadványok sorát tekinthettem át, mindenekelőtt bibliográfiai vonatkozású munkáim kiegészítésének célzatával. Az így megnyílt magángyűjteményekből folyamatosan váltak azonosíthatóvá olyan régi magyarországi nyomtatványok, melyeket a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia nem regisztrált. Ugyan-

ez az előtörténete a most bemutatásra kerülő újabb öt nyomtatványnak is.² Az újonnan regisztrált kiadványokat megjelenésük időrendjében mutatom be. Hitvédelmi és oktatási céllal végzett kiadói tevékenységet a pozsonyi Szent Megváltóról elnevezett (Sanctus Salvator) jezsuita kollégiumban létrehozott Bibliotheca Polemico Catechetica (teljes neve: Bibliotheca Polemico Catechetica Societatis Jesu Posonii ad Sanctum Salvatorem). A müncheni jezsuiták könyvkiadó alapítványa³ mintájára Magyarországon Pozsonyban és Nagyszombatban (Bibliotheca Catechetica)⁴ működött hasonló alapítvány. Pozsonyban „Ex Bibl. Pol. Cat. S. J. Posonii ad S. Salv. 1741.” impresszummal, két levél terjedelemben jelent meg az a magyar nyelvű, bibliográfiailag ismeretlen kisnyomtatvány, mely arról közöl oktatást párbeszéd formájában, hogy miért nem üdvözülhetnek *Martin Luther* követői, *Mi térszen akadéket az Eretnekek előtt az üdvözülésben?* címmel. A lapszék jellegzetes sérülései jelzik, hogy a nyomtatvány e példányát egykor könyvkötésben makulatúráként hasznosították. Őrzőkönyve ismeretlen (1. kép).

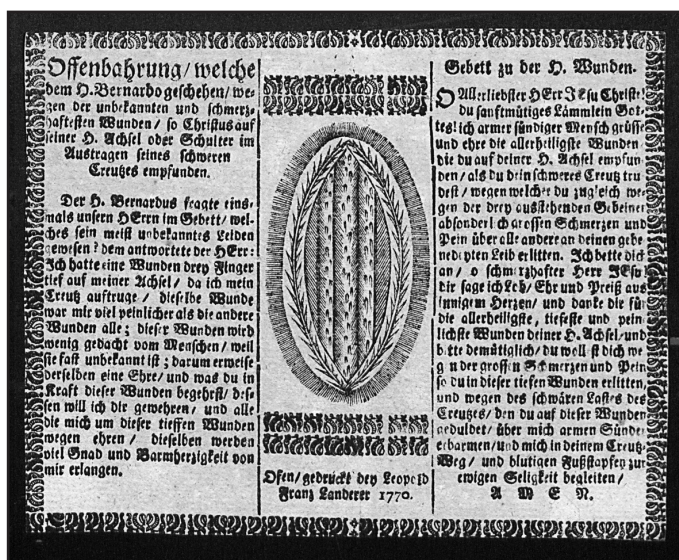

1. kép

Mi tészen akadémát az Eretnekek előtt az üdvözülésben? Ex Bibl. Pol. Cat. S. J. Posenii ad S. Salv. [Pozsony, ny. n.], 1741, címloldal és a számozatlan 4., utolsó oldal az impresszummal.

A nyomda, ahol napvilágot látott, feltételelesen sem azonosítható, mivel 1741-ben Pozsonyban Paul Royer örököséinél éppúgy megjelenhetett, mint a Spaisser nyomdában vagy Johann Michael Kochberger műhelyében. Ismeretes, hogy Pozsonyban jelentős, elsősorban német anyanyelvű evangélikus közösség élt. A minden valószínűség szerint a pozsonyi magyar evangélikusok oktatását és katolikus hitre térítését

célzó nyomtatvány érvkészletét az „M.” rövidítéssel jelzett Mester/Magister adja át a „T.” rövidítéssel jelzett Tanulónak/Tanítványnak, utóbbi kérdéseire válaszolva. Az összesen tíz kérdésre ugyanennyi, változó hosszúságú válasz készült, melyekben Luther teológiai nézetein és azok módszeres cáfolatán kívül újszövetségi hivatkozások találhatók. A nyomtatvány külön érdekessége, hogy az ismeretlen, valószínűleg

2.kép

Offenbarung [... und] Gebett zu der H. Wunden, Ofen, gedruckt bey Leopold Franz Landerer, 1770.

pozsonyi jezsuita szerző mintegy „meghívja” a pozsonyi jezsuitákhoz az egyik választ olvasva esetleg még kételkedő tanítványt, vagy katolikus hitre áttéríteni kívánó személyt, hogy saját szemével győződjön meg az itt hivatkozott Luther szövegrészlet pontosságáról: „Ha nékem ebben hitelt nem akarsz adni, jöj a Collegiumba, meg-mutatom a’ Luther könyvében.” 1770-ben Leopold Franz Landerer budai tipográfus-átvételében készült az a német nyelvű, hátoldalán üres egyleveles, nyomdai cifrákkal keretezett, középen fametszettel díszített (ponyva)nyomtatvány,⁵ amely Jézus Krisztus egyik úgynevezett titkos sebé⁶ ábrázolja, leírja ennek kinyilatkoztatását, s közöl egy, a sebhez intézett imádságot (2. kép).

A három részre osztott haránt alakú lap közepén dicsfényben, azon belül koszorúval övezve Krisztus

Szent Bernátnak kinyilatkoztatott vállsebe látható. A történet szerint Szent Bernát egy alkalommal megkérdezte Krisztust, hogy melyik az ő ismeretlen szenvedése. A válaszból megtudta, hogy Krisztusnak azon a vállán, melyen a keresztet vitte, három ujj mélységű seb keletkezett, mely az összes többinél fájdalmasabb volt, s erre kevesen gondolnak a hívők közül, mert csaknem teljesen ismeretlen. A leírás kitér arra is, hogy e seb tiszteletével az emberek kegyelmeket nyerhetnek, melyek megszerzéséért a nyomtatvány harmadik részén imádság olvasható.

Áhítati nyomtatvány az a kétleveles, nagyszebeni magyar nyelvű kiadvány is, mely 1779-ben készült. Számozatlan első oldalán Hodigitria típusú ábrázolás látható (3. kép).

3. kép

Az könyvező bódolg Szüz Máriához ájtatos imádság. Szebenben, Hochmeister Márton, 1779, címoldal és a számozatlan 4., utolsó oldal az impresszummal.

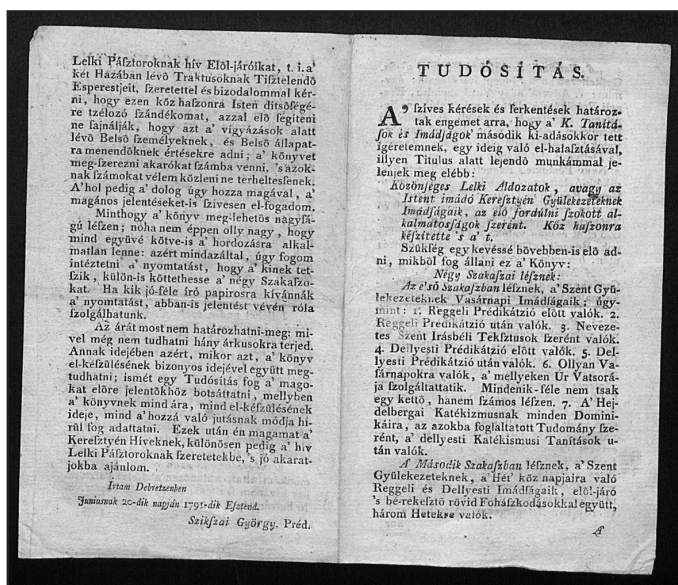
Bár a fametszeten Szüz Mária szeméből könnyek folynak, mégsem dönthető el, hogy a nyomda a képpel a kolozsvári, a máriapócsi⁷ vagy esetleg egy másik síró kegyképre kívánt-e utalni. A kolozsvári jezsuita templom stilizált könnyező képére utal a keretezés és a háttér, ugyanakkor a szöveg nem árulja el, hogy melyik könnyező kép tiszteletére készült az imádság. Az ismeretlen szerző egyként utal az *Ave Mariára* („malasztal, és irgalmassággal tellyes vagy”), a *Loretói litániára* („oh szomorúak vigasztalója”) és Szent Bernát imádságára (*Memorare*

„Emlékezzél-meg oh kegyességes Szüz! hogy soha nem hallatott, hogy a’ki te nálad szegítséget [!] keresett, el-hagyatott volna”). Az impresszum egyúttal új nyomdatörténeti adalékot tartalmaz. Köztudott, hogy idősebb *Hochmeister Márton Sárdi Sámuel*lel együtt 1779–1789 között a nagyszebeni Városi nyomda bérlője volt. Ugyanakkor Hochmeister Márton az impresszumban nyomdatulajdonosként („Betüivel”) tünteti fel magát, mint privilegizált tipográfus és bibliopola.

Szikszai György református prédikátor (1738–1803)

a szerzője annak az eddig ismeretlen kétleveles könyvhirdetésnek (*Tudósítás*), mely impresszum nélkül jelent meg. Szikszai zárómondata szerint „Írtam Debretzenben Juniusnak 20-dik napján 1791-dik Esztend.”, ugyanakkor a munka nem debreceni nyomtatvány.⁸ Ilyen hirdetések, figyelemfelhívások viszonylag ritkán maradtak fenn önállóan. Ebben az esetben mégsem képzelhető el, hogy a nyomtatvány például egy magyar nyelvű folyóirat melléklete lett volna, melyet nem kötöttek egy adott számhoz, s így az kiesett onnan. Ezt a lehetőséget maga a hirdetés szövege cáfolja, mivel Szikszai a szöveg szerint a

Tudósítást a lelkipásztorokhoz és előljáróikhoz önállóan kívánta eljuttatni, előrendeléseket remélve.⁹ Valószínű, hogy ez a *Tudósítás* Pozsonyban, *Wéber Simon Péter* nyomdájában készült. Wébertől nem volt idegen könyvekről történő előzetes, önálló tudósítás nyomtatása,¹⁰ és ismeretes, hogy korábban már jelent meg Szikszai-munka e nyomdában.¹¹ Maga a hirdetés munka, a *Közönséges lelki áldozatok [...]* első (1795), második (1803) és harmadik (1807) kiadása is a pozsonyi Wéber nyomdában készült. Így talán nem tévedünk,¹² ha a könyv hirdetésének megjelentetését feltételelesen e tipográfiának tulajdonítjuk (4. kép).

4. kép

Szikszai György, *Tudósítás*, [Pozsony, *Wéber Simon Péter*], 1791, címoldal és a számozatlan 4., utolsó oldal az impresszummal.

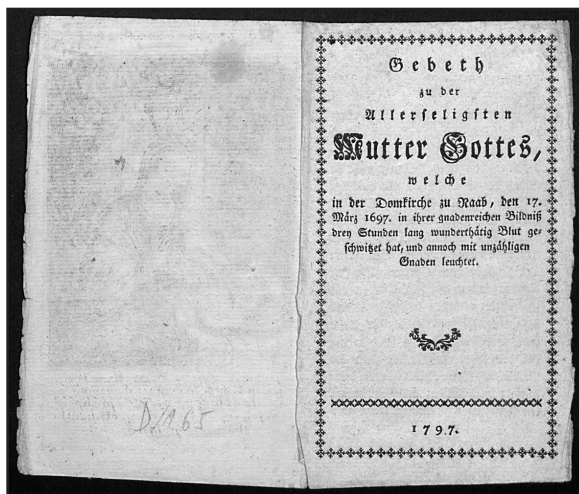
A *Tudósítás* közli, hogy a tervezett könyv milyen négy szakaszból fog állni, s a benne lévő imádságok „olyan együgyűek és világosok lesznek, mint a’ már kézben forgó *Keresztyéni Tanítások*¹³ között lévők, és hogy nem más nyelvekből való fordítások, se nem öszve szedések, hanem a’ szerént a’ mint az Isteni kegyelem segített, egészen újjak”. A hirdetés megjelenését azzal indokolja Szikszai, hogy jöllehet a tervezett munkában híveknek szánt imádságok lesznek, de a hívek a lelkipásztorokat „nézik” (azaz követik), akik a gyülekezet előtt „hallatos szóval” imádkoznak. Így – mint írja – „szükséges előre meg-tudnom, mintegy hány darabokat kellessék ezen Templombéli Könyörgésekből nyomtattatni; mivelhogy ez illyen egy Rendhez szorított munkából nem kell annyi darab, mint az olyanból a’ mely minden rendűekre

tartozik”. Vagyis Szikszai azt kérte, hogy a gyülekezetek előljárói vegyék számba „a’ könyvet megszerezni akarókat [...] ’s azoknak számokat vélem közleni ne terheltessenek. A’hol pedig a’ dolog úgy hozza magával, a’ magános jelentéseket-is szívesen el-fogadom.” Figyelemre méltó, hogy a szerző – tekintettel a mű várhatóan nagy terjedelmére – megígéri, hogy „úgy fogom intézetni a’ nyomtatást, hogy a’ kinek tetszik, külön-is köttethesse a’ négy Szakaszokat”,¹⁴ továbbá „Ha kik jó-féle író papirosra kívánnák a’ nyomtatást, abban-is jelentést vévén róla szolgálhatunk”. Mivel sem a könyv árát, sem a pontos terjedelmét nem tudta még nyilvánosságra hozni a szerző, jelezte, hogy „ismét egy *Tudósítás*¹⁵ fog a’ magokat előre jelentőkhöz botsáttatni, mellyben a’ könyvnek mind

ára, mind el-készülésének ideje, mind a' hozzá való jutásnak módja hírül fog adattatni." Az előrendelések lassan érkezhettek be Szikszaihoz, mivel a *Tudósítást* követően még négy évet kellett várni a mű első kiadásának megjelenésére (1795).

Az ötödik retrospektív magyar nemzeti bibliográfiában eddig még számba nem vett nyomtatvány egy mindössze egyetlen levél terjedelmű német nyelvű töredék,¹⁶ egy címlap és annak hátoldala.¹⁷ Az 1797-ben megjelent *Gebeth zu der Allerheiligsten Mutter Gottes, welche in der Domkirche zu Raab, den 17. März 1697. in ihrer gnadenreichen Bildniß drey Stunden lang wunderthätig Blut geschwitzet hat, und annoch mit unzähligen Gnaden leuchtet* a cím-

lap-információk szerint a vérrel verítékezés századik évfordulójára készült. Minden valószínűség szerint a győri Streibig nyomda egyik, eddig még nem regisztrált terméke.¹⁸ A nyomtatványtöredékhez valamikor másodlagosan hozzáragasztották A. Zenger kegyképről készített rézmetszetét.¹⁹ Az imádságtöredék a győri kegyképet – többek között – a kereszténység és Magyarország védelmezőjének („[...] du Schutz der Christenheit [...] Du Frau und Beschützerin des Königreichs Ungarn”), valamint a kereszténység ellenségei legyőzőjének („[...] du [...] mächtige Obsiegerin über die Feinde des Christenthums”) nevezi (5a–b. kép).

5a – 5b. kép

Gebeth zu der Allerheiligsten Mutter Gottes, welche in der Domkirche zu Raab, den 17. März 1697. [...] Blut geschwitzet hat [...], [Raab, Joseph Streibig], 1797, címlap és hátoldala.

Befejezésként további, korábban számba nem vett XVIII. századi nyomtatványok azonosítási lehetőségéhez módszertani megjegyzésként, egy közelmúlt-

ban a Krisztina Antikvárium 47. könyv és papírrégi-ségi árverésén (2019. április 27-én) felbukkant rézmetszet tanúságaira hívom fel a figyelmet²⁰ (6. kép).

6. kép

Gründlicher Abruß [!] des H. Michaeli-berg an blatten See Nebst Kesthel in nider Ungarn in Bisthum Wesprim, szentkép [?], [1755], rézmetszet.

Az erősen körbevágott, sérült, hátoldalán megragasztott datálatlan XVIII. századi metszeten a Keszthely melletti Szentmihály-hegyi kápolna látható remeteklakkkal, kerttel, egy kútból vizet húzó és egy, a kápolna felé igyekvő alakkal. A kápolna mellett a levegőben felhők társaságában a kegyszobor (egy mariazell-i másolat) és Szent Mihály arkangyal alakja lebeg. Az ábrázolás jól datálható, mivel ugyanez a kompozíció egy másik, magyar feliratos, rámetsett 1755-ös évszámú rézmetszetről is ismert.²¹ Utóbbinak az alján jobbra, megcsonkítva az „A2” jelzés fedezhető fel. A

kápolnáról és a kegyszoborról fennmaradt egy másik, eltérő kompozíciójú magyar feliratos rézmetszet is 1758-as évszámmal,²² jobbra lent az „A4” jelzéssel. Az árverésen felbukkant roncsolt rézmetszetet ismételtelen megvizsgálva, feltűnt rajta ugyancsak jobbra lent egy szinte teljesen levágott, értékelhetetlenné vált jelzés.²³ Azaz a három rézmetszet mindegyikén jobbra lent jelzés található, amely közül kettő egyértelműen nem oldható fel a metsző szignálásaként, ugyanakkor ívjelzésként (A2; A4) értelmezhető. Ebből valószínűleg nem téves annak a következtetésnek

a levonása, hogy egykor mindhárom rézmetszet egy-egy olyan nyomtatvány²⁴ része volt, mely jelenleg még nem azonosítható.

Irodalom és jegyzetek

1. KNAPP Éva: Ismeretlen nagyszombati és pozsonyi nyomtatványok a 17–18. századból = Uő.: Librum evolvo. Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból, Budapest, MTA BTK ITI, reciti, 2017. 197–213. p.
2. A nyomtatványokat Szabó Béla István őrzi magángyűjteményében.
3. Brückner, Wolfgang: Zum Literaturangebot des Güldenen Almosens. Verifikations- und Beurteilungsprobleme. = Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 47. vol. 1984. 1. no. 121–139. p.
4. Korábban két, a nagyszombati Bibliotheca Catechetica által kiadott 1745-ben és 1758-ban megjelent, bibliográfia-illag ismeretlen nyomtatványt mutattam be. Knapp, i. m. (1. jegyzet) 201–204.
5. Vö. KNAPP Éva: Egyleveles (ponyva)nyomtatványok egy dunántúli gyűjteményben = Doromb 6, Budapest, reciti, 2018. 199–227. p.
6. Krisztus titkos sebeihöz Id., Szilárdfy Zoltán, Krisztus titkos szenvedéseinek ikonográfiája = Uő.: Ikonográfia – kultusz-történet. Képes tanulmányok, Budapest, Balassi Kiadó, 2003. 52–61. p.
7. TÜSKÉS Anna: A pócsi Mária-kegykép kisgrafikai ábrázolásai. In: Tüskés Anna (szerk.) Ars perennis: Fiatal Művészet-történészek II. Konferenciája. CentrArt Művészettörténeti Műhely tanulmányok, Primus Gradus tanulmányok. 2nd Conference of Young Art Historians, Budapest, 2009. Budapest, CentrArt Egyesület, 2010. 267–284. p.
8. Vö. Benda Kálmán – Irinyi Károly: A négy száz éves Debreceni Nyomda (1561–1961). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.
9. „[...] bátorkodom a' Lelki Pásztoroknak hív Elöl-járóikat, t. i. a' két hazában lévő Traktusoknak Tisztelendő Esperestjeit, [...] kérni, hogy [...] szándékomat [...] elő segíteni ne sajnálják [...].
10. Vö. Tudósítás a' [Pictet] Piktét Benedek Keresztyén erkölts tudományjának tóldalékjairól, Pozsony, Wéber, 1789.
11. Mártírok oszlopa 1789-ben.
12. Annak ellenére, hogy a Közönséges Tanítások és Imádságok második kiadása, melyre a hirdetésben hivatkozás történik, 1790-ben Pozsonyban a Landerer nyomdában készült.
13. 1. kiadás: Pozsony, Landerer, 1786; 2. kiadás: Pozsony, Landerer, 1790.
14. Az 1., 2. és 3. kiadás közel azonos terjedelemben, a ke-retszövegeken kívül 776 oldalon egy kötetben jelent meg. A 4. kiadás (Pest, Trattner János Tamás, 1821) azonban két kötetbe kötve maradt fenn.
15. Ez a második Tudósítás jelenleg nem ismert.
16. A második oldal alja őrszó értékű szótaggal (her-) fejeződik be.
17. A dokumentum Dubay Miklós gyűjteményéből került Szabó Béla István tulajdonába.
18. Pitroff Pál, A győri sajtó története (1728–1850), Győr, Győr Szabad Királyi Város, 1915; Horváth József, Fejezetek a győri nyomdászat történetéből, 1. A Streibig-nyomda, 1727–1850, Magyar Grafika, 2017. 2. sz. 64–71. p.
19. A rézmetszet közölve: Szilárdfy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről., Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 1987. nr. 104.
20. A rézmetszetet tévesen „búcsúcédula”-ként határozták meg.
21. Közölve: Tüskés Gábor – Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 390. p.
22. A rézmetszet közölve: Szilárdfy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 1987. nr. 346.
23. Ezt a képet megfordítva, a hátoldalán tintával ráírt „f.4 / LI 369 VO. CO / Vnmaneat” értékelhetetlen sorok láthatók.
24. Két magyar és egy német nyelvű nyomtatvány.

Beérkezett: 2019. október 24.